

Ординське походження символіки монаршої величі московських правителів

В умовах симбіозу елементів великокняжого, а потім і царського (тобто руського), і ханського (тобто мусульманського) правління на Русі і малочисельні ординці, і московити, що становили переважну більшість, однаково відчували себе господарями Московії: як за часів Золотої Орди, так і в період ханств, що утворилися на її місці. Хоча після входження більшості постординських держав до складу Росії мусульмани втратили становище лідерів, де-факто вони зберегли багато атрибутів привілейованого статусу. Ідеологія й атрибути мусульманської імперії *Чингізидів* були повністю інкорпоровані новою державністю, Московською Руссю. У ритуально-символічній сфері старовинні лідери мусульман Чингізиди залишалися носіями сакральної, божественної влади на всій території північної Євразії. Їхня ритуальна влада закінчувалася на кордоні з Литвою і Польщею, що ніколи не входили до складу Золотої Орди, але в будь-якій точці Московського улусу (по-татарськи), або князівства (по-російськи), мусульмани відчували себе “як удома”, а для тих тюркських царевичів, у яких не було свого “дому”, московські правителі створювали відповідну атмосферу символічної співпричетності до ухвалення державних рішень, — нехай навіть ці царевичі були полоненими.

Наприклад, цар *Арслан*, правнук царя Сибірського *Кучума*, жив не в своїй резиденції в м. Касимове, а вимушений був залишити свою сім'ю, зокрема й майбутнього царевича дволітнього *Сеїд-Бурхана*, щоб жити разом з *Іваном Грозним* у сусідніх палатах, разом снідати, разом ходити в походи на Казань тощо. Цар *Арслан* до кінця своїх днів жив у Московських палатах. Пізніше був убитий *Лжедмитрієм II*, за що власний начальник

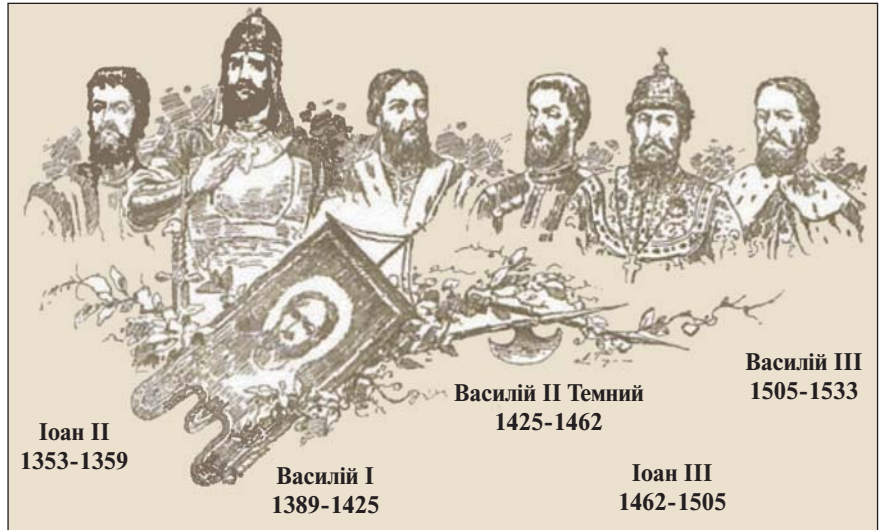
охорони *Лжедмитрія* убив його самого. А далі син *Арслана*, царевич *Сеїд-Бурхан* уже в 12 років отримує від Московського князя *Олексія Михайловича* пропозицію одружитися на його сестрі *Ірині Михайлівні*. Через малолітність пропозиція була відхилена. На весіллі самого Великого князя *Олексія Михайловича* з *Наталією Кирилівною Нарішкіною* 22 січня 1671 р. царевич *Сеїд-Бурхан* був у “сидячих” у государя. На вінчанні царя Федора Олексійовича в 1676 р. тричі обсыпав молодого царя золотими грошима (*В. Вельямінов-Зернов* “Дослідження про Касимівських царів і царевичів”, С.-П., 1866). І не дивно, адже Касимівський і Борисоглібський царевич *Сеїд-Бурхан* був прямим праправнуком *Чингізхана*. Одночасно потрібно підкреслити, що всі ординські царі і царевичі були освіченими людьми, що не можна було в той час сказати про царів Московських. У книзі *З. Любимова* “Досвід історичних родослівних” (Петроград, 1915 р.), читаємо про того ж *Сеїд-Бурхана*, що в 1679 р. він знав філософію, арабську, турецьку і персидську мови. Як і, звичайно, російську (старослов'янську).

Своєрідність євразійського положення Московської держави відбилася навіть на такій деталі, як церемонія прийому послів. Остання відбувалася в Царських палатах у Кремлі; при цьому послі з християнських країн входили туди через паперть собору Благовіщення, а послі з мусульманських держав — коротшим шляхом, через Середні сходи і Червоний ганок. На зустрічах послів часто були присутні *Чингізиди*, які проживали в Москві (особливо в другій половині XVI ст., після полону багатьох ханів і царевичів і приєднання до Росії більшої частини їхніх володінь). Скажімо, в 1586 р. на такому прийомі були “царевич кримський *Мурат-Кирей*, касимівський

цар *Мустафа-Алей*, сибірський царевич *Магмет-Єкул*, князі тюменські, черкаські та інші служиві князі”; у 1597 р. послів зустрічали “царевич касимівський *Арслан-Алей Кайбулін*, царевич *Магмет-Кул* сибірський, царевич *Ураз-Магмет* Казанської орди”.

Найочевидніше, татарський вплив позначився на формуванні московської монети, заснованої за зразком монетної системи Золотої Орди. У самому кінці правління *Дмитрія Донського* (правив у 1359-1389 рр.) або на початку княжіння його сина *Василія* (правив у 1389-1425 рр.) стали чеканити перші московські монети — зі срібла, з зображенням воїна на одній стороні, та з трьохрядковим написом арабською “Султан Тохтамиш. Хай триває”, — на звороті. Подібна формула була характерна для всіх ординських монет. Попри те, що на рубежі XIV-XV ст. відбувається відмова від імені *Тохтамиша* (правив у 1380-1396 рр.), наслідування ординського стилю, зокрема написи тюркською, ще довго зберігається на московських монетах при *Василії Дмитровичі*; всього ж знайдено понад 500 різноманітних російських монет з ординською легендою. Запозиченими з тюркської мови в грошово-фінансовій сфері є слова “деньга”, “алтин”, “казна”, “казначей”, “полтина” та ін.

Ординський вплив на Московію проявлявся не тільки опосередковано, але й безпосередньо, шляхом активної фізичної присутності ординців на землях цього російського князівства. Відомо, що викуплений з казанського полону в 1446 р. московський великий князь *Василій II Темний* (правив у 1425-1462 рр.) привів із собою безліч татарських вельмож з їхніми військами, нагородив їх землями і волостями, поставив як “служилих людей”: “хан *Улу-Махмет* і син його *Мамутяк*... з ними послали послів своїх, багатьох князів

Іоан II
1353-1359

Васи́лій I
1389-1425

Васи́лій II Темний
1425-1462

Іоан III
1462-1505

Васи́лій III
1505-1533

із багатьма людьми, князя Сеїт-Асана, Утеша, Курайша, Дол-хозя, Айдара та багатьох інших". Як пише історик Р.Г. Ланда, "в Москві тоді, за словами супротивників князя, усюди чути була татарська мова". Казанські та касимівські хани не раз бували і біженцями, і полоненими в Московському Кремлі, і почесними гостями, отримуючи "в годування" від великих князів землі поблизу Москви (Кашира. Серпухов, Хотунь, Звенигород, Юр'їв).

Васи́лій II Темний увійшов до історії ще і тим, що він став першим у російській історії великим князем, що коронувався в Москві 1432 р.; до цього обряд відбувався у Володимирі. Зрозуміло, такий значущий обряд не міг обійтися без участі високопоставлених представників Чингізидів: великий князь "всенародно посаджений був на трон... біля золотих дверей Успенського собору послом ординського царя Магомета царевичем Уланом". (Під "царем Магометом" мається на увазі хан Улуг-Мухаммед, який правив в Сараї в 1412-1436 рр., і заснував через два роки незалежне Казанське ханство).

Надзвичайно тісно був пов'язаний із Золотою Ордою московський князь Іоан Калита (правив у 1326-1340 рр.); його піднесення відбулося в результаті того, що він допоміг ханським військам розгромити антитарське повстання в Твері 1327 р. З літопису відомо, що під час Тверського повстання був убитий царевич Шевкал (Чохан) двоюрідний брат хана Узбека. Активна роль Калити сприяла його підтримці з боку хана в питанні отримання великого князівства Володимирського в 1328-1331 рр.

Фахівець з історії Москви П.В. Ситін вважав, що саме з Калитою пов'язана поява на Царській площі в московському Кремлі Ханського двору, резиденції постійних посольств з

Іоан IV Грозний
1533-1584

Федір Іоанович
1584-1598

Борис Годунов
1598-1605

Васи́лій Шуйський
1598-1605

Сарая: "Калита у першій половині XIV ст. поставив Ханський і боярські двори". Ця ж версія опосередковано прочитується зі схеми Кремля, яку склав І. Голубцов для "Історії Москви" (1952 рік); підпис до цієї схеми свідчить: "Татарський двір при Іоані Калиті..., сер. XIV ст.". Можливо, що Ханський двір виник унаслідок хороших взаємин Іоана Калити з ханом Узбеком, від якого він і отримав 1331 р. ярлик на Володимирське велике князівство; крім всього іншого, Калита був одружений на сестрі Узбека — царівні Кончаке.

Ординська спадщина увійшла у плоть і кров московських правителів: будь-які, найнезначніші деталі атрибутивного статусу і символіки монаршої величі московських великих князів і царів дотетровської епохи мають у собі елементи ординських прототипів. Такі тугри московських самодержців (каліграфічний знак, заснований на арабсько-тюркській писемності, відомий як герб султана — мамлюків Єгипту, падишахів Османської імперії, ханів і

принців Криму); титулатура "великий князь московський, цар казанський, астраханський і сибірський"; московський герб — "наїзник, що вражає дракона" (дракон — давній тюркський символ, привнесений до Східної Європи під час монгольського нашествия, зберігся у самих татар-мусульман тільки в стилізованому вигляді в орнаментах); тюркське походження найменування "Кремль" ("Кремль" — назва тюркська, означає фортеця); див. також послання російських самодержців XVII ст. кримським ханам і принцам, які писалися татарською: "Шаһаремез Маскауда, падишахына Крымызда" = "В місті Москві, місці перебування падишаха (царя)" тощо.

Як пишуть у сучасних виданнях з історії Москви "на художні смаки москвичів істотно впливали вишукані вироби ісламського світу, престижні дари східних госуларів, такі як шапка Мономаха" (імовірно, дарована Іоану Калиті ханом Узбеком). У шарах XIV ст. археологи знайшли під Можайськом золоту пластинку, ідентичну тим, з яких зібрана шапка Мономаха.

Шапка Володимира Мономаха.
Схід, кінець XIII-поч. XIV ст.

пластин (вищих), інкрустована коштовними каменями і облямована хутром. Проте, шапка Мономаха більша, ніж Казанська шапка, нагадує традиційний головний убір мусульман-ординців — така (увійшло в російську мову під назвою “таф’я” — ймовірно, у зв’язку з тим, що в письмовому вживанні із арабського написання випала одна крапка над буквою “каф”, яка тим самим перетворилася на букву “фа”).

Як пише сходознавець Ф. Асадуллін “аж до завоювання Казані... існувала усталена думка, що “держава Російська від її кордонів на північ і захід, до міста Москви, не виключаючи і самої Москви”, перебувала в руках ісламізованої татарської еліти... Соціальна престижність всього ординського в “Татарській Московії” (так іменували іноді Московську Русь із-за сильних позицій мурз і беків) мала чи не абсолютний характер”. Багато термінів російської мови, на позначення характерного для того часу одягу або тканин, походять з тюркських (а також персидської й арабської) мов; наприклад — “бархат”, “кафтан”, “ку-

Першим із великих князів вінчався на царство Іоан IV (1530-1584), Іван Грозний.

Це було в 1547 р.

Трагічним чином царський рід Даниловичів (Рюриковичів) відразу після нього урвався

Наступний цар всієї Русі був обраний

Земським собором у 1598 році.

Це був боярин Борис Годунов.

Його правління було недолгим.

Ще за життя його з’явився перший самозванець, і розпочалася Сму́та

У 1613 році Земський собор вибирає царем

Михайла Романова (1596-1645).

Так почалася династія Романових

Цар Олексій Михайлович (1629-1676)

Швидше за все, Іоанн Калита був нагороджений шапкою Мономаха за все той самий розгром антиординського повстання в Твері. Прототипом шапки Мономаха був головний убір хана Узбека. За описами німецького дипломата й мандрівника С. Герберштейна, на початку XVI ст. на шапці Мономаха ще був зубчатий вінець, який завжди присутній на зображеннях корон володарів Хулагуїдів (одна з гілок Чингізидів, які правили в Ірані)

на іранських мініатюрах. Згодом, очевидно, шапка втратила цей вінець.

Шапка Мономаха — не єдиний парадний головний убір московських правителів, запозичений у татар; крім неї, відома Казанська шапка XVI в. (що збереглася і до цього часу), і за свідченням С. Герберштейна, існувала також і Астраханська шапка (не збереглася). Казанська шапка — вища порівняно з шапкою Мономаха, серцевина її так само зібрана із золотих

шак”, “халат”. Наочним прикладом східного впливу в цій сфері є поширення традиційного головного убору мусульман — тубетейки (таф’ї), що стало до середини XVI ст. серед москвичів масовим; при цьому ніхто, окрім Церкви, не вважав, що “чуже єсть православним такава носити”, не розцінювали нову моду як вплив “поганських звичаїв” (процитоване в лапках — визначення Стоглава, церковно-земського собору 1551 року).

Один із конфліктів митрополита *Філіппа* з царем *Іоаном Грозним* виник через те, що якийсь опричник увійшов до церкви в тубетейці. Попри протидію Церкви, мода розповсюджувалася все сильніше: до кінця століття всі бояри під хутряними шапками носили тубетейки. Таф'я царевича *Дмитрія Івановича* і сьогодні доступна для огляду в Благовіщенському соборі Кремля.

У книзі 1896 р. "Сказання про вінчання російських царів і імператорів" сказано: "...Носи XIII века, при татарском иго, постановление русских князей на княжестве происходило в орде и отличалось особенными церемониями. Хан перед своим двором вручал поставляемому меч объявляя его в то-же время "великим князем"". Потім знатні ханські чиновники виводили князя попід руки із ханських покоїв, садили його на багато прибраного коня і проводжали до його дому, притому старші з удільних князів вели коня. Попереду йшли бичуючі і голосно сповіщали народу ім'я і гідність князя. Прибувши в своє житло, великий князь давав багаті подарунки ханським чиновникам, які супроводжували його. Коли ж поставлений таким чином князь їхав із орди, то разом із ним відправляли ханських послів і, прибувши в столичне місто, вони зводили його на престол, причому читали ханську грамоту про пожалування його великим князем. Все це

відбувалося в присутності бояр і знатного духовництва. На завершення слідували привітання від бояр і давалася присяга в вірності.

За такою церемонією були посаджені на великокняжий стіл: *Ярослав II, Олександр Невський, Ярослав III, Василь I, Дмитрій I, Андрій Олександрович і Михайло Святий*. Однак є вказівки в літописах, що одночасно з постановою на князівство татарські чиновники здійснювали й колишній обряд "посадження на стіл". Про *Олександра Невського* мовиться, що коли в 1251 р, він повернувся з орди, пожалуваний у великі князі, і прибув у Володимир, то митрополит *Кирил*, у супроводі духовенства і народу, зустріли його з хрестом і святими іконами біля Золотих воріт і посадили на стіл отця його *Ярослава*.

З XIV століття великокняжий титул переходить до князів московських. *Іоан Калита* першим із московських князів отримав від хана ярлик на велике княжіння. Столиця великих князів московських, Москва, стала тепер престольним містом. Але і великі князі московські: *Іоан Калита, Симеон Гордий, Іоан II*, поставлені на княжіння в орді, були об'явлені "великими князями" у Володимирському соборному храмі. З *Василія Темного*, що привласнив собі титул "великого князя всія Русі" саме з 1437 року постановою на велике княжіння стала відбуватися в московському Успенському соборі.

Собор Василя Блаженного

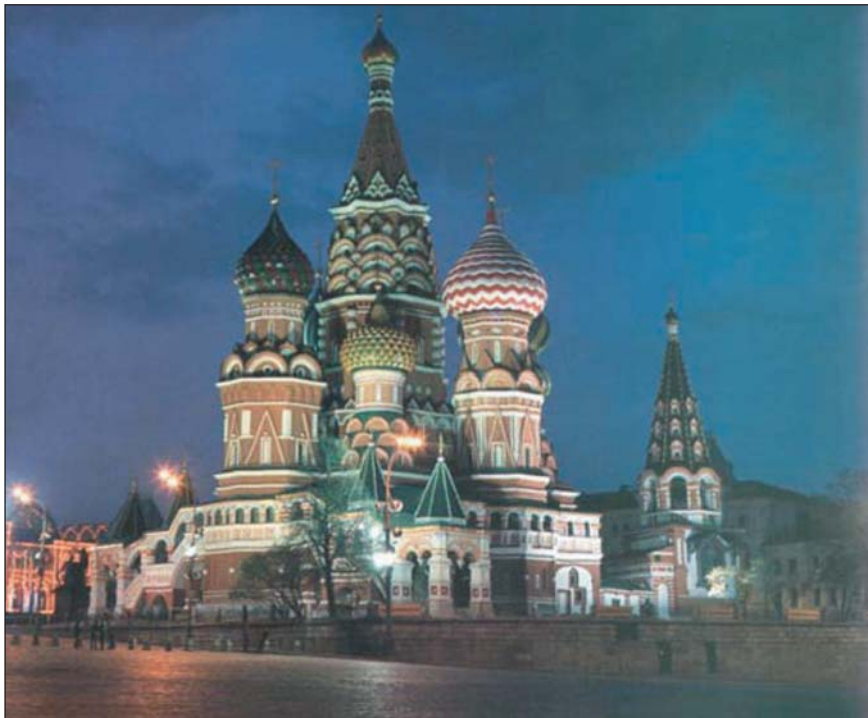
На Красній Площі в центрі Москви розташований Собор Василя Блаженного, який вважається гордістю російської архітектури. Він відрізняється не тільки красою і багатством, пам'ятник символізує російську архітектуру в світовій архітектурі. Цей пам'ятник був нововведенням в російській архітектурі.

Архітектурі кожного народу властива своя художня мова. Не знаючи мови, не можна визначити, до якої культури він належить. В корінні архітектурі Собору не можна не побачити елементів тюрко-мусульманської архітектури. В основі його лежить фундамент у вигляді восьмикінечної зірки (православні храми не ставлять на таку основу). Вісім розцвічених, спіралевидних бань Собору нагадують головні убори релігійних і державних діячів ісламського світу. Внутрішнє убрання центрального шатра храму також нагадує зразки ісламської архітектури. В архітектурі Собору неможливо не помітити "арабізмів", "тюркізмів", "фарсизмів". Всі вони є віддзеркаленням арабських, тюркських, персидських особливостей архітектури.

Другого жовтня 1552 року після двомісячної виснажливої облоги і жорстокого штурму, збивши Арські ворота, російське військо увірвалося до палаючої Казані. На всіх міських вулицях і площах ішли бої. Шлях до ханського палацу московитам перегороджував найсильніший опір біля стін мечеті Кул-Шариф. Учні медресе на чолі з воїном, ученим, суфієм Сеїдом Кул-Шарифом витримали декілька нападів московитів. Але незабаром захисники мусульманського центру Поволжя були переможені, і Казань захоплена. Мечеть була розібрана і на 12 підводах вивезена до Москви; ще протягом двох років залишки будови вивозились. У 1554 р. зі зруйнованої мечеті заклали поблизу Спаських (Фролівських) воріт храм Покрови Пресвятої Богородиці, який в народі прозвали храмом Василя Блаженного, за іменем юродивого пророка, що оберігав храм. Так мечеть суфія Сеїда Кул-Шарифа стала Собором Василя Блаженного. Дуже багато таємниць береже в собі Собор. Тільки зараз, у наш неспокійний час, дещо проривається на поверхню. Це Мечеть-пророцтво, Собор-таємниця.

Дамір Хайретдинов
канд. іст. наук

(за матеріалами російського журналу "Президент. Парламент. Правительство", №1, 2007; переклад Олени Засць)

Мечеть Кул-Шариф і Собор Василя Блаженного